

3. Мільчев В. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII ст. / В. Мільчев. – Запоріжжя, Тандем-У, 2009. – 108 с.
4. Мільчев В. Запорожці поза межами Запорозьких вольностей / В. Мільчев // Історія українського козацтва, нариси у 2-х т. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – Т. 1. – С. 618 – 630.
5. Мільчев В. Запорожські осередки в турецьких володіннях у перше десятиріччя по ліквідації Січі / В. Мільчев // Козацька спадщина: Альманах інституту суспільних досліджень. – Дніпропетровськ: «Пороги», 2008. – Вип. 4. – С. 92 – 102.
6. Бачинська О. Колонізаційна політика Стамбула на Придунайських землях XVIII ст. / О. Бачинська // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 243 – 252.
7. Бачинська О. Політика Російської імперії щодо задунайського козацтва / О. Бачинська // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2004. – № 4. – С. 320 – 328.
8. Андреева С. Основні напрямки економічних відносин Запорозької Нової Січі з Очаковом / С. Андреева // Гілея. Науковий вісник. – К., 2011. – Вип. 52. – С. 109 – 115.
9. Грибовський В. Політична адміністрація в Буджацькій орді у період між 1739 – 1769 рр. / В. Грибовський // Чорноморська минувшина. – Одеса: «Фенікс», 2009. – Вип. 4. – С. 24 – 32.
10. Сень Д. Початковий етап соціальної адаптації козаків-некрасівців на території Кримського ханства: його роль і значення в історії кубанського козацтва (1708 – 1712) / Д. Сень // Козацька спадщина: Альманах інституту суспільних досліджень. – Дніпропетровськ: «Пороги», 2008. – Вип. 4. – С. 61 – 71.
11. Сень Д. «Другие славяне»: ахреяне Приазовья и Кубани XVII в. – начала XVIII в. / Д. Сень // Липоване. История и культура русских-старообрядцев. – Вып. 10. – Одесса, 2013. – С. 35 – 46.
12. Синяк І. Товмачі та перекладачі у Війську Запорозькому / І. Синяк // Покликання. Збірник праць на пошану професора Юрія Мицика. – К, 2009. – С. 317 – 331.
13. Бережков М. Русские пленники и невольники в Крыму / М. Бережков // Труды VI археологического съезда в Одессе. – Одесса, 1888. – Т. 2. – С. 342 – 372.
14. Серафимов С. Заметки из архива готфийской епархии в Крыму / С. Серафимов // ЗИООИД. – Одесса, 1867. – Т. VI. – С. 591 – 595.
15. Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века / В. Смирнов. – СПб.: Унив. тип., 1887. – 772 с.
16. Івангородський К. Військово-політичне співробітництво України-Гетьманщини та Кримського ханства / К. Івангородський // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 3. – С. 189 – 196.
17. Возгрин В. Рабство в странах Черного / В. Возгрин // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2011. – Вып. 3. – С. 90 – 101.
18. Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды. / Ю. Кулаковский – К.: «Типолитография Товарищества И.Н. Кушнерева», 1906. – 186 с.
19. Лашков Ф. Статистические сведения о Крыме, сообщенныя каймаканами в 1783 г. / Ф. Лашков // ЗИООИД. – Одесса, 1886. – Т. XIV. – С. 91 – 155.

Аннотація

Рассматриваются не конфронтационные социальные связи Крымского ханства и украинских земель в XVIII в. Обращается внимание на судьбу славянского населения на Крымском полуострове и в Северном Причерноморье.

Ключевые слова: Крымское ханство, Буджак, райя, казачество, толмачи, епархия, старообрядцы.

Abstract

This article discusses not confrontational social ties of the Crimean Khanate and the Ukrainian lands in the XVIII century. Draws attention to the fate of the Slavic population in the Crimean peninsula in the Northern Black Sea.

Key words: Crimean Khanate, Budzhak, raya, kossaks, interpreters, diocese, old believers.

УДК 334.735

**Олександр Сидорович
(Ніжин)**

**УКООПСІЛКА В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ УРСР У
ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД**

Здійснена спроба проаналізувати окремі аспекти в діяльності Укоопспілки, визначити її місце в народному господарстві України в досліджуваний період

Ключові слова: Укоопспілка, споживча кооперація, післявоєнний період, Україна.

Стан споживчого ринку на сучасному етапі, як і стан всієї економіки, вимагає глибокого аналізу та кардинальних реформ. Тому важливим залишається питання аналізу як позитивного, так і негативного досвіду функціонування радянської економіки на прикладі досвіду діяльності Укоопспілки. Вона була частиною командно-адміністративної економіки та відіграла значну роль в соціально-економічному житті України особливо в сільській місцевості.

Діяльність споживчої кооперації України радянської доби вже виступала предметом дослідження окремих науковців як істориків, так і економістів. Проте переважна більшість робіт стосувалась діяльності Укоопспілки в період НЕПу, натомість споживча кооперація післявоєнного періоду за деякими виключеннями ще не знайшла достатнього відображення в історичній літературі [2; 4; 6].

Саме тому слід звернути увагу на роль Укоопспілки в соціально-економічному житті країни та її трансформацію в умовах тоталітарної політичної системи у другій половині ХХ ст.

Повоєнний період характеризується перш за все нарощенням матеріально-технічної бази споживчої кооперації країни, що відбувалось шляхом відбудови майже вщент зруйнованої виробничої та торгівельної інфраструктури. За неповними даними в системі споживчої кооперації було зруйновано, пограбовано будівель, споруд, інвентарю, обладнання, транспорту, робочої та продуктової худоби на 652 млн. крб., товарів і готової продукції – на 1.899 млн. крб. Загальна сума матеріальних втрат системи становила понад 255 млн. крб. [1, с. 277]. Варто відзначити, що відновлення інфраструктури споживчої кооперації в перше повоєнне десятиліття фактично дорівнювало розбудові інфраструктури українського села, невід'ємною частиною якої стає в цей період саме система споживчої кооперації. В повоєнний період відбувалось постійне кількісне зростання установ, організацій і масштабу діяльності Укоопспілки. Так, у період 1958 – 1963 рр. кількість торгових закладів кооперації зростає з 61543 до 75130 [8, с. 97]. Збільшувалась також кількість кооперованого населення. Так, у 1945 р. кількість пайовиків в Україні складала 5.561 тис. чоловік [18, арк. 2], у 1946 р. – 6.864 тис. [11, арк. 3], у 1953 р. – 9.395 тис. [17, арк. 29], у 1963 р. 13.143 тис. [13, арк. 3], у 1973 р. – 16.885 тис. [15, арк. 15 зв.], у 1983 р. – 13.932 тис. [16, арк. 134]. Проте кількість населення, яке обслуговувала споживча кооперація була більшою ніж кількість пайовиків споживчих товариств. Станом на 1966 р. із 45,5 млн. населення України споживча кооперація обслуговувала 20,4 млн. сільського населення та 4,8 млн. – міського. Державна торгівля обслуговувала населення обласних центрів, великих міст обласного підпорядкування, шахтарських і промислових селищ, де були великі промислові підприємства (шахти, металургійні комбінати). Споживча ж кооперація обслуговувала майже все сільське населення, невеличкі міста і селища міського типу [14, арк. 158]. Поширення кооперативної торгівлі в радянській Україні відбувалось нерівномірно в різних регіонах. Звернувши увагу на співвідношення розмірів торгового обороту кооперативної і державної торгівлі по окремих областях УРСР станом на 1963 р., можна побачити, що чим більш урбанізованим був регіон, тим меншу частку в загальному торговому обороті займала споживча кооперація. Так, у Донецькій області частка кооперативної торгівлі в загальному товарообігу складала 10,9 % Дніпропетровській – 20,3 %, Луганській – 16,9 %, тоді як на Полтавщині – 54,5 %, Чернігівщині – 61,9 %, Житомирщині – 57, 8 % [8, с. 99]. Подібна тенденція прослідковується і відносно кількості кооперованого населення. Чим більший відсоток сільського населення в тому чи іншому регіоні, тим більша у відсотковому відношенні кількість пайовиків Укоопспілки. Ці цифри досить переконливо засвідчують, в якому секторі економіки була зосереджена робота споживчої кооперації в цей період. Навряд чи подібний стан речей був випадковим збігом обставин у системі жорстко централізованої планової економіки. Початок подібної «аграризації» споживчої кооперації в радянську добу був пов'язаний із масштабним економічним і соціальним переворотом на селі – суцільною колективізацією.

Розгалужена система споживчої кооперації, на думку керівництва країни, добре вписувалась в централізаторську парадигму управління суспільно-політичними та економічними процесами на селі. Тому аграрний напрямок у діяльності споживчої кооперації в СРСР став юридично оформлятися ще в довоєнний період. Так, було розроблено і прийнято ряд постанов РНК СРСР із цього питання. Згідно постанови РНК СРСР та ЦК ВКПб від 16.06.1938 р. № 745 встановлено порядок розмежування районів діяльності споживчої кооперації і державної торгівлі, згідно якої до сфери діяльності першої відносились переважно сільські населені пункти. В 1939 р. було оприлюднено примірний статут сільпо (російська аббревіатура від «сельское потребительское общество»). Сам факт юридичного оформлення саме сільського споживчого товариства свідчив про важливу роль, яку держава відводила системі споживчої кооперації на селі. Фактично, виходячи із цього статуту, споживча кооперація повинна була стати основою товаропровідної

мережі та соціально-побутової інфраструктури колективізованого села: «В условиях окончательной и полной победы колхозного строя в деревне, непрерывного роста зажиточности и культурных запросов колхозников, сельпо ставит своей задачей удовлетворять растущий спрос колхозников и всех трудящихся на нужные им товары и тем самым способствовать росту и процветанию колхозного строя» [7]. Якомога більш повне охоплення дорослого населення в сільській місцевості дозволяло споживчій кооперації виконувати ті завдання, які перед нею ставила держава. Одним із цих завдань було розбудова і підтримка разом із колгоспами соціальної інфраструктури села в сфері забезпечення населення різноманітними товарами і послугами. До того ж держава перекидала фінансові і організаційні ресурси по здійсненню цих завдань на споживчу кооперацію. Так, багаторічний голова Центроспілки А. П. Клімов прямо заявляв, що споживча кооперація розглядається як засіб економії і здешевлення державних затрат на просування товарів і здійснення заготівель. Це, на його думку, повинно зміцнювати колгоспний лад, оскільки селянин не відволікався для поїздки в місто за товарами та для продажу залишків сільськогосподарської продукції [3, с. 5].

Таким чином, в споживчій кооперації вбачали основний інструмент по забезпеченню сільського населення необхідними товарами, починаючи від продовольства і закінчуючи будівельними матеріалами і паливом. Це, в свою чергу, спричинило ускладнення структури Укоопспілки, появу окремих підрозділів, сформованих згідно переліку і асортименту товарів «Укооплісхозторгу» та «Укоопгалантерейкультторгу».

Укоопспілка займалась також виробництвом та переробкою сільськогосподарської продукції та сировини. До системи споживчої кооперації України в цей період входили: овочесушильні заводи із консервними, квасильно-засолювальними та крохмальними цехами при них; плодоовочеві комбінати; плодоовочеві заводи; фруктосушки та пункти сонячної сушки, а також ковбасні, пивобезалкогольні та кондитерські цехи і хлібзаводи [10, арк. 4].

Ще одним завданням споживчої кооперації в аграрному секторі була заготівля сільськогосподарської продукції в колгоспів та у населення. Залучення споживчої кооперації для здійснення заготівельної діяльності було виправданим кроком. Укоопспілка мала розгалужену мережу та потужний кадровий потенціал, який повинен був забезпечити закупівлю необхідної сільськогосподарської продукції. Крім того, особливість заготівельної діяльності споживчої кооперації полягала у проведенні закупок дуже багатьох видів сільськогосподарської продукції та сировини, на відміну від державних заготівельних систем, які здійснювали закупки дуже обмеженого кола продуктів аграрного сектора [9, с. 146]. Зазвичай споживча кооперація здійснювала заготовку продукції, яка вимагала додаткового сортування і обробки. Саме по цих видах сільськогосподарської продукції система споживчої кооперації була майже монопольним заготовлювачем. Так, майже виключно через Укоопспілку здійснювались заготівлі картоплі, яєць, шкірсировини, хутросировини, дикоростучих плодів і ягід. На середину 1960-их рр. кооперація мала 749 приймально-заготівельних пунктів (сумарна місткість 103 тис. тонн), 436 картоплесховищ (82 тис. тонн), 542 квасильно-засолювальних пункти (149 тис. тонн), 99 міжрайонних заготівельно-збутових баз, 1195 худобозабійних пунктів [1, с. 315]. В цілому споживча кооперація України здійснювала заготівлі сільськогосподарської продукції і сировини більш ніж 50 видів на суму, що перевищувала 1 млрд. карбованців на рік.

Крім заготівельної діяльності, споживча кооперація УРСР займалась скуповуванням лишків сільськогосподарської продукції у колгоспах та індивідуальних виробників. Зазвичай ці лишки потрапляли на переробні підприємства Укоопспілки та безпосередньо в міста через систему міськкоопторгів. Станом на 1985 р. в Україні діяли вже 204 міськкоопторги, які мали 3862 торгових роздрібних підприємства [1, с. 326].

Проблема продовольчого дефіциту у містах в період існування СРСР завжди залишалась гострою. В даному контексті споживча кооперація поряд із державною торгівлею виступала одним із основних постачальників продовольчих товарів в міста і промислові центри. Великі, добре обладнані фірмові магазини були відкриті в цей час у Донецьку – «Дари природи», Сімферополі – «Кооператор», Львові – «Урожай», Тернополі – «Надзбруччя», «Дари лісів», «Колосок» [5, с. 11]. Досить часто через систему споживчої кооперації в авральному порядку робилися понадпланові поставки продовольства у міські центри для мінімізації продовольчих проблем мешканців промислових центрів. Так, у 1961 р. Рада міністрів УРСР спеціальною постановою затвердила для споживчої кооперації чіткі завдання по постачанню м'яса у промислові центри республіки. У Сталінську область необхідно було відвантажити 1750 тонн, Луганську – 1000 тонн, Дніпропетровську – 750 тонн, Кримську – 500 тонн, м. Київ – 750 тонн [12, арк. 44]. Для

виконання цієї директиви правління Укоопспілки відрядило в регіони 13 відповідальних працівників для організації закупівель і відправки продукції до місць призначення.

В цілому, діяльність Укоопспілки у повоєнні роки була невід'ємною складовою аграрного сектору економіки УРСР та соціальної інфраструктури села. І тому всі зміни, реформи чи трансформації, що відбувались на селі неодмінно відбивались і в діяльності Укоопспілки. Так, зменшення кількості пайовиків в останнє десятиліття існування СРСР безпосередньо пов'язано із процесами депопуляції в українському селі.

В часи десталінізації та хрущовських реформ система споживчої кооперації отримала нові стимули для розвитку. Адже за багато десятиліть держава звернула увагу на аграрний сектор, спробувавши запровадити більш рівноправну модель відносин між селом і державою. Це виразилось у встановленні більш паритетних цін на закупівлю сільськогосподарської продукції, послабленні державного контролю в сфері економічної діяльності селянських присадибних господарств та колгоспів, запровадженні більш справедливої оплати праці простих колгоспників та ін. В цих умовах споживча кооперація отримала додатковий фінансовий ресурс, який змогла спрямувати на посилення своїх виробничих потужностей та розбудову торгівельної інфраструктури. Тому саме в цей період споживча кооперація закріпила за собою роль основної торгівельної організації на селі. В два останні десятиліття існування Радянського Союзу споживча кооперація, хоча і переживала разом із економікою країни період стагнації, ще більше закріпила за собою роль основної ланки в системі обслуговування на селі і стала невід'ємною складовою його соціально-побутової інфраструктури.

Таким чином, Укоопспілка протягом другої половини ХХ ст. відігравала одну із ключових ролей у проведенні державної політики в аграрній сфері. Споживча кооперація виступала одним із механізмів зв'язку аграрного сектору економіки з іншими галузями народного господарства. Товари народного споживання, будівельні матеріали тощо через систему споживчої кооперації потрапляли в село. Натомість кооперативна система була однією із головних організацій, що забезпечувала заготівлю сільськогосподарської продукції для потреб міста і промисловості. Виникнувши і проіснувавши перші два десятиліття ХХ ст. як добровільне, економічно самодостатнє кооперативне об'єднання споживча кооперація поступово була одержавлена і перетворена на зручний механізм державної політики в аграрному секторі.

Джерела та література:

1. Історія споживчої кооперації України: підручник [для студентів кооперативних вузів] / [Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та ін.]. – Львів: Укоопспілка, інститут українознавства НАНУ, 1996. – 383 с.
2. Кендус Олександра. Криза системи споживчої кооперації УРСР в кінці 1970-их – на початку 1980-их рр. / Олександр Кендус. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ujrn/soc_gum/nztnpu_ist/2012_2/Article/26_Kendus.pdf
3. Климов А.П. Потребительская кооперация СССР в новой пятилетке / Александр Петрович Климов. – М.: Экономика, 1971. – 109 с.
4. Клок Василь. Розвиток споживчої кооперації в УРСР в кінці 1960 – на початку 1970-их рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ujrn/soc_gum/nztnpu_ist/2012_2/Article/24_Klok.pdf;
5. Колесник Ф.Д. Діла і плани кооператорів України / Ф. Д. Колесник. – М.: Экономика, 1971. – 179 с.
6. Михальський Юрій. Вплив реформ А.Косигіна на розвиток української споживчої кооперації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ujrn/soc_gum/NZTNPu_ist/2012_2/Article/25_Mykhalskyj.pdf;
7. О работе потребительской кооперации. Постановление СНК СССР и ЦК ВКПб от 25 января 1939 г. № 137. – режим доступу http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4182.htm
8. Споживча кооперація України / [авт. кол.: С.Г.Сіденко, М.Д. Лепехов та ін.]; Вид-во політичної літератури України. – К.: Київська книжкова фабрика, 1965. – 191 с.
9. Споживча кооперація Української РСР / [авт. кол.: С.Г.Сіденко, Ф.Д.Колесник та ін.]; Вид-во «Економіка». – К.: Київська книжкова фабрика, 1967. – 207 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 296. – Оп. 8. – Спр. 1528.
11. ЦДАВО. – Ф. 296. – Оп. 8. – Спр. 176.
12. ЦДАВО. – Ф. 296. – Оп. 8. – Спр. 1912.
13. ЦДАВО. – Ф. 296. – Оп. 8. – Спр. 2237.
14. ЦДАВО. – Ф. 296. – Оп. 8. – Спр. 2825.
15. ЦДАВО. – Ф. 296. – Оп. 8. – Спр. 4122.
16. ЦДАВО. – Ф. 296. – Оп. 8. – Спр. 4910.
17. ЦДАВО. – Ф. 296. – Оп. 8. – Спр. 708.
18. ЦДАВО. – Ф. 296. – Оп. 8. – Спр. 108.

Аннотация

Осуществлена попытка проанализировать отдельные аспекты в деятельности Укоопсоюза, определить его место в народном хозяйстве Украины в исследуемый период.

Ключевые слова - Укоопсоюз, потребительская кооперация, послевоенный период, Украина.

Annotation

An attempt to analyze some aspects of Ukoopspilka, to define its place in the economy of Ukraine in the study period.

Keywords - Ukoopspilka, consumer cooperatives, the postwar period, Ukraine.

УДК 94:316.42-056.24(477)«1920/1930»

**Віктор Шарпаний
(Київ)**

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС ІНВАЛІДІВ ВІЙНИ В УСРР В 1920-1930-Х РОКАХ

Аналізується загальна чисельність інвалідів двох воєн – першої світової та громадянської, класифікація соціального статусу, а також види матеріальної, побутової, медичної та соціально-реабіліційної допомоги. Висвітлюється політико-ідеологічний аспект системи соціального забезпечення даної соціальної категорії населення України в 20 – 30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: радянська влада, соціальне забезпечення, продпайок, соціальний статус, взаємодопомога, працевлаштування.

Дослідження статусу та соціального забезпечення інвалідів першої світової і громадянської воєн залишається поза увагою політологів, соціологів та істориків, які висвітлюють проблеми військової історії. Ця соціальна категорія населення не стала предметом та об'єктом її дослідження у контексті соціально-класової структури радянського суспільства 20 – 30-х рр. ХХ ст.

Актуальність вивчення згаданої науково-історичної проблеми зумовлена декількома факторами: відсутністю монографічних праць та статей, необхідністю з'ясування загальної чисельності цієї групи серед демографічних втрат двох воєн – першої світової та громадянської, виявлення специфіки та видів соціальних допомог знедолених у 20 – 30-х рр. ХХ ст.

Об'єктом даного дослідження є соціальна політика радянської держави, її система соціального забезпечення населення, а предметом – кількісний склад, соціальний статус та види матеріальної, побутової, медичної і соціально-реабілітаційної допомоги інвалідам війни.

Наукова новизна полягає в тому, що ця проблема висвітлюється вперше в історичній літературі, є ключовим підходом до вивчення історії повсякденного життя українського суспільства періоду тоталітаризму. Завданням статті є виявлення загальної чисельності інвалідів війни, їх виокремлення з сумарної кількості жертв і втрат, класифікація соціального статусу інвалідів, які відповідали категорії військових, а також аналіз конкретних організаційних форм державної допомоги в Україні 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. Автор свідомий того, що протягом 1932 – 1933 рр., коли в українських селах масово гинули від голоду селяни, система соціального забезпечення втратила для них рятівні функції. Хронологічна межа початку 30-х рр. ХХ ст. враховує обставини голодомору, які заслуговують окремого з'ясування, а саме, чому держава відмовилася від соціального забезпечення українських селян, вдаючись до економічного визиску, позбавлення засобів існування, масових репресій.

Соціально-демографічні втрати населення внаслідок Першої світової війни, революції, громадянських воєн, епідемій та голоду, які припадають на 1914 – 1921 рр., виявилися катастрофічними. В історико-соціологічних та статистичних виданнях згадуються людські жертви та матеріальні збитки, але вони не вичерпують соціальних глибин апокаліпсису, у якому опинилося суспільство. За роки громадянської війни майже вдвічі зменшилася чисельність робітників, а загальні втрати населення становили 8 млн. осіб, у тому числі 1 млн. бійців Червоної Армії [1]. В архівному фонді Наркомату соціального забезпечення УСРР (НКСЗ) збереглися матеріали Комісії з вивчення санітарних наслідків війни 1914 – 1919 рр., яка діяла при Наркомохоронздоров РСФРР. Вона виявила наступні втрати: 1,6 млн. вбитими, 1,7 млн. інвалідів, понад 2 млн. полонених, з них 50% померло, разом з іншими жертвами чисельність сягнула 6,8 млн. осіб. У роки громадянської війни було мобілізовано 5 млн., тобто втричі менше порівняно з Першою світовою, з них 550 тис. загинуло, 312 тис. від поранень на фронті, а 1,3 млн. осіб стали інвалідами від хвороб, епідемій та отруєнь газами. Для України, враховуючи 20,7% її населення по відношенню до СРСР, статистична служба НКСЗ називає наступні цифри соціально знедолених: